

ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԷՐԳԱՐ ՆԱԿՈՅԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 1917 թ., Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն իր քայքայիչ և բացասական ազդեցությունը թողեց Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմաքաղաքական դրության վրա: Պատրվակ դարձնելով ռուսական զորքերի (իսկ 1918 թ. սկզբից նաև նրանց փոխարինած հայկական և վրացական զորամասերի) զբաղեցրած տարածքում իբրև թե մուսուլմանների հալածանքները՝ թուրք հրամանատարությունը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը*, 1918 թ. փետրվարի 12-ին զորքերը (մոտ 25 հազ.) շարժեց Էրզրումի, Վանի և մերձսևծովյան ուղղությամբ: Նրանց դեմ կանգնած էին հայկական (մոտ 17 հազ.) և վրացական (12 հազ.) կորպուսները¹: Վրացական զորքերը նահանջում էին գրեթե առանց դիմադրության, և հայկական զորամասերը, միայնակ կրելով կռվի ծանրությունը, չէին կարողանում կասեցնել թուրքական զորքերի հարձակումը: Մինչև մարտի կեսը թուրքերը գրավեցին Երզնկան, Բայբուրդը, Տրապիզոնը, Դերջանը, Էրզրումը և 50-60 հազ. կամավորական զորքով շարժվեցին առաջ՝ նպատակ ունենալով գրավել Կարսը և Սարիղամիշը²:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո անկախություն ձեռք բերած Անդրկովկասը, հանձին կոմիսարիատի, մերժելով մասնակցել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցություններին, իսկ այնուհետև չընդունելով

* 1917 թ. դեկտեմբերին Երզնկայում կնքվել է զինադադար Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական և թուրքական բանակների հրամանատարությունների միջև: Զինադադարը կնքվել է համաձայն 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ին Բրեստ-Լիտովսկում մի կողմից՝ Ռուսաստանի և մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Թուրքիայի միջև ստորագրված զինադադարի պայմանագրի: Կողմերը պայմանավորվել են մինչև վերջնական հաշտություն կնքելը անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում: Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ Կովկասյան բանակի կողմից օկուպացված գոտում:

¹ Տե՛ս **Սարգսյան Ե.**, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1964, էջ 345-346:

² **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1999, էջ 24:

Անդրկովկասի վերաբերյալ այդ պայմանագրի կետերը^{3*}, որոշեց անջատ բանակցություններ սկսել Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում:

1918 թ. փետրվարի 17-ին հաստատվեց Տրապիզոնում բանակցություններ վարող պատվիրակության կազմը՝ Ա. Չխենկելի (նախագահ) և 11 անդամներ, այդ թվում՝ հայերից՝ Հ. Քաջազնունի, Ա. Խատիսյան: Թուրքական հինգ-հոգանոց պատվիրակությունը ղեկավարում էր նախկին ծովային նախարար Ռաուֆ բեյը⁴:

Այդ ընթացքում Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններում խորհրդային պատվիրակության քարտուղար Լ. Կարախանը հեռագրով հայտնեց անդրկովկասյան կառավարությանը գերմանական ծանր վերջնագրի մասին և տեղեկացրեց, որ վերջնագրի ամենածանր կետը Արդահանի, Կարսի և Բաթումի անջատումն է Ռուսաստանից: Լ. Կարախանի հեռագիրը վրդովմունք առաջացրեց Սեյմում, որտեղ ընդունվեց բողոքի հետևյալ հեռագիրը. «...Համաձայն Սեյմի վճռի՝ անդրկովկասյան կառավարության, Անդրկովկասին և նրա սահմաններին վերաբերող ամեն մի դաշնագիր, որ կնքվելու էր առանց իր գիտության ու մասնակցության համարվում է միջազգային արժեքից զուրկ...»⁵:

3* Բրեստի հաշտության պայմանագրի և ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությանն էր անցնում Արևմտյան Հայաստանը: Ռուսաստանը պարտավորվում էր անհապաղ դուրս բերել իր զորքը Արդահանի, Կարսի, Բաթումի մարզերից, ցրել կամավորական ջոկատները, Կովկասում պահել ընդամենը մեկ դիվիզիա, ճանաչել 1877 թ. սահմանները: Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերում հարևան պետությունների և մասնավորապես Օսմանյան կայսրության համաձայնությամբ հաստատվելու էր «նոր կարգ» (այդ տարածքներում ստեղծվելիք «նոր կարգը» տեղական բնակչությունը պետք է համապատասխանեցներ հարևան պետությունների, մասնավորապես Թուրքիայի հետ): Կողմերը փոխադարձաբար հրաժարվում էին պատերազմելու հետ կապված ծախսերի հատուցումից, ինչպես նաև պատերազմական վնասների, այսինքն՝ այն վնասների հատուցումից, որոնք իրենց և իրենց քաղաքացիներին պատճառված են պատերազմական գործողությունների գոտում պատերազմական միջոցառումների, այդ թվում՝ նաև թշնամական երկրում կատարված բոլոր բռնագրավումների հետևանքով: Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր նաև զորացրել և արձակել թուրքահպատակ և ռուսահպատակ հայերից կազմակերպված կամավորական ջոկատները, որոնք գտնվում էին ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ թուրքերի կողմից օկուպացված նահանգներում (Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբագիր՝ **Զ. Ա. Կիրակոսյան**, Երևան, «Հայաստան», 1972, էջ 426-428):

⁴ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1993, էջ 83:

⁵ Նույն տեղում:

Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունները սկսվեցին 1918 թ. մարտի 1-ին: Թուրքերը պահանջեցին ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, զիջել Կարսի մարզը, Արդվինի օկրուգը, Բաթումի մարզը և Անդրկովկասը հայտարարել «անկախ»⁶: Թուրքերը մտադիր էին խախտել նաև 1877 թ. ռուս-թուրքական սահմանը և ռազմական գործողությունները փոխադրել Անդրկովկասի խորքերը: Սեյմն ընդհատեց բանակցությունները և պատվիրակությանը հետ կանչեց Տրապիզոնից՝ պաշտոնապես պատերազմի մեջ մտնելով Թուրքիայի հետ, որը շուտով ավարտվելու էր Անդրկովկասյան Ֆեդերատիվ Հանրապետության (հռչակվել էր 1918-ի ապրիլի 22-ին) զորքերի պարտությամբ և ավելի ծանր հաշտության ստորագրմամբ:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Սեյմը չկարողացավ ճիշտ գնահատել ստեղծված դրությունը, այդ թվում՝ կողմերի զինված ուժերի հարաբերությունները և հրաժարվեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից՝ հույս ունենալով պահպանել Կարսը, Արդահանը, Բաթումը, իսկ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը, օրակարգից դուրս հանելով, դարձնել զուտ գաղթականական արժեգրկված հարց: Մինչդեռ այս պայմաններում արժեր ժամ առաջ ընդունել Բրեստի հաշտության պայմանագիրը՝ «որպես չարյաց փոքրագույն», այդ ձևով կանխել Երզնկայի զինադադարի խախտումը և թուրքական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս: Բնականաբար թուրքական կողմը, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, Սեյմում առկա ազգային-քաղաքական հակասություններից, վերսկսեց ռազմական գործողությունները և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու հայտնվեց Անդրկովկասի մատույցներում:

Անդրկովկասի արտաքին քաղաքական վիճակը չփոխվեց նույնիսկ 1918 թ. ապրիլի 9-ին Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետության հռչակումից հետո, երբ կազմվեց կառավարություն մենչևիկ Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ: 1918 թ. ապրիլի 28-ին թուրքական հրամանատարությունը հայտնեց Անդրկովկասյան Սեյմին, որ Թուրքիան ճանաչում է Անդրկովկասի անկախությունը: Մայիսին Բաթումում սկսվեցին բանակցություններ Թուրքիայի և անկախ Անդրկովկասյան Հանրապետության միջև, որոնք ընդհատվել էին Տրապիզոնում: Բանակցությունների ընթացքում նորից դրսևորվեցին անդրկովկասյան պատվիրակության անդամների միջև եղած տարաձայնությունները:

Ստեղծված պայմաններում մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան Սեյմը հայ-

⁶ Նույն տեղում, էջ 99-103:

տարարեց ինքնալուծարման մասին: Որոշման մեջ ասված էր. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և հաշտության հարցերով արմատական տարածայնություններ դրսևորվեցին այն ժողովուրդների միջև, որոնք կազմել էին Անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունը, և այդ պատճառով անհնարին էր դարձել Անդրկովկասի անունից խոսող մեկ հեղինակավոր իշխանության հանդես գալը, սեյմն արձանագրում է Անդրկովկասի տրոհման փաստը և վայր է դնում իր լիազորությունները»: Նույն օրը, ստանալով Գերմանիայի աջակցությունը, Վրաստանի Ազգային խորհուրդը հռչակեց Վրաստանի անկախությունը, մայիսի 27-ին մահմեդական Ազգային խորհուրդը, ստանալով Թուրքիայի աջակցությունը, հռչակեց Ադրբեջանի անկախ հանրապետությունը: Մնալով միայնակ՝ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն հռչակեց «Հայկական գավառների միակ և գերագույն իշխանություն»՝ դրանով իսկ սկզբնավորելով Հայաստանի Հանրապետությունը (<<):

Անդրկովկասի երեք անկախ հանրապետությունների հռչակումը, որը փաստորեն նշանակում էր երկրամասը կտրել Ռուսաստանից, տրամագծորեն հակասում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերին: Գերմանա-թուրքական նվաճումների համար լիակատար հնարավորություն էր ստեղծվում ազատորեն խախտելու Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող 4-րդ հոդվածը, այն պատճառաբանությամբ, որ վերջինս անջատվել է Խորհրդային Ռուսաստանից, և այդպիսով Անդրկովկասը հեշտ ավար էր դառնում օտար-երկրյա նվաճողների համար:

<< հռչակումը՝ որպես անկախ պետություն, Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակի թելադրանք էր, պահի հրամայական և ոչ թե որևէ կուսակցության քաղաքական ծրագրի իրականացում, որպիսիք չեն եղել: Եվ, այնուամենայնիվ, <<-ի ստեղծումը թուրքերի «նվերը» չէր հայ ժողովրդին: Եթե այդ հարցի լուծումը կախված լիներ թուրքերից, անկախ Հայաստանը երբեք էլ չէր ստեղծվի⁸:

Օսմանյան կայսրությունն անդրկովկասյան երեք անկախ հանրապետությունների հետ Բաթումում շարունակեց բանակցությունները՝ յուրաքանչյուրի հետ առանձին:

Հայ Ազգային խորհրդի պատվիրակներ Ա. Խատիսյանը (պատվիրակության նախագահ), Հ. Քաջագնունին և Մ. Պապաջանյանը 1918 թ. հունիսի

⁷ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 152-162:

⁸ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, էջ 31:

4-ին թուրքական պատվիրակության նախագահ Խալիլ բեյի, Վեհիբ փաշայի հետ ստորագրեցին հաշտության և բարեկամության պայմանագիր՝ բաղկացած 14 հոդվածներից, երեք հավելվածներից: Դա առաջին միջազգային փաստաթուղթն էր, որ ստորագրում էին անկախ ՀՀ-ի ներկայացուցիչները:

Բաթումի պայմանագրի 1-ին հոդվածն արձանագրում էր, որ Օսմանյան կայսրության կառավարության և Հայկական Հանրապետության կառավարության միջև հաստատվում են հաշտություն ու մշտական բարեկամություն: 2-րդ հոդվածը գծում էր հայ-թուրքական սահմանը: Օսմանյան կայսրությանն էին անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը՝ Շարուր-Դարալագյազը, Նախիջևանը, Սուրմալուն, Կարսը, Կաղզվանը, Սարիղամիշը, Ախալքալաքը, Լոռին: ՀՀ-ն բաղկացած էր լինելու Նոր Բայազետի, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գավառի մի մասից՝ ընդամենը 9.000 քառ. վերստ (մոտ 11.000 քառ. կմ) տարածությամբ: Պետական սահմանն անցնում էր Երևանից 7 կմ հեռավորության վրա: Թուրքիան հայերին էր հատկացնում ամբողջ Անդրկովկասի տարածքի 5%-ը, որտեղ բնակվում էր ընդամենը 310 հազ. մարդ, որից էլ հայեր՝ 230 հազարը: Մինչդեռ Վրաստանին տրվում էր երկրամասի տարածքի 33%-ը՝ 61.000 քառ. կմ, Ադրբեջանին՝ 38%-ը՝ 70.000 քառ. կմ: Հայերը պահանջում էին 54,5 հազ. քառ. կմ, որը 29%-ն էր, բայց ստացան 5%: Կովկասահայության ճնշող մասը՝ 1 մլն 200 հազ. մարդ, բնակվում էին ՀՀ տարածքից դուրս⁹:

Ստորագրված հավելվածներով թուրքական զորքերն իրավունք էին ստանում անարգել անցնելու Հայաստանի տարածքով, օգտվելու Ղարաքիլիսա-Ղազախ խճուղուց՝ զորամասեր և ռազմամթերք տեղափոխելու համար: Թուրքական կողմը համաձայնեց ինքնիշխան Հայաստանի գոյության հետ այն հաշվով, որ տնտեսապես թույլ և չնչին տարածք ունեցող ՀՀ-ն չէր կարող վտանգ սպառնալ Թուրքիային, որը հեռանկարում տեսնում էր նաև այդ Հայաստանի վերացումը¹⁰: 4-րդ հոդվածով Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվում էր ռազմական օգնություն ցույց տալ ՀՀ-ին, եթե վերջինս օգնություն խնդրի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար: 5-րդ հոդվածով ՀՀ կառավարությունը պարտավորվում էր թույլ չտալ իր տարածքում հակաթուրքական «բանդաների» կազմակերպմանը և պետք է զինաթափեր ու ցրեր նրանց, ովքեր կփորձեին թաքնվել այնտեղ (խոսքն այստեղ

⁹ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, ԲԴ, 1997, էջ 255-256:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 254:

վերաբերում էր Անդրանիկի զորամասին և գոյություն ունեցող հայդուկային խմբերին: ՀՀ-ն կարող էր ունենալ միայն մեկ հետևակային դիվիզիա: 12-րդ հոդվածով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը մնում էր ուժի մեջ իր այն դրույթներով, որոնք չէին հակասում Բաթումի պայմանագրին: 6-րդ հոդվածով ՀՀ-ում բնակվող մահմեդականներին տրվում էր կրոնական, քաղաքական և քաղաքացիական ազատություն, 11-րդ հոդվածով ՀՀ կառավարությունը պարտավորվում էր Բաքվից անհապաղ դուրս բերել այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինված ուժերը, 14-րդ հոդվածը նախատեսում էր, որ պայմանագիրը փոխադարձաբար կվավերացվի մեկ ամսվա ընթացքում¹¹:

Առաջինը ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը՝ թուրքական իշխանությունները հունիսի վերջին մամուլով «ողջունեցին Հայկական հարցի վերջնական լուծումը» և հայտնեցին, որ «...իրենք ստեղծել են Հայաստան և այդպիսով Հայկական հարցի վերջնական լուծումը համարում են փակված»¹²:

Ըստ ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանի՝ Բաթումի պայմանագիրը ոչ թե թուրքական «գթասրտության» արդյունք էր, նրանց «պարզևը» հայ ժողովրդին, ինչպես փորձում են ներկայացնել Ք. Կարաբեքիրը, Վեհիբ փաշան և ուրիշներ, այլ թուրքական քաղաքական շրջադարձի պատճառը, որը երևում է նաև Խալիլ բեյի, նույն Վեհիբ փաշայի և Շևքի փաշայի ականա խոստովանություններից, Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերն էին: Դեռ 1920 թ. ապրիլի 20-ին, ժխտելով ՀՀ-ի անկախության՝ թուրքական շնորհի համարելու մտայնությունը, Հ. Օհանջանյանը հայտարարել է, որ հայ ժողովուրդն իր անկախությունը պաշտպանելու պատրաստակամությունն ապացուցել է մայիսյան հերոսամարտերում և այլուր, ինչի արդյունքում էլ ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը¹³:

Զորավար Անդրանիկը Բաթումի պայմանագիրը համարում էր հայության զգին փաթաթած ստորության շղթա: Նրան հատկապես զայրացրել էր Բաթումի պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որի համաձայն ինքը և իր զորքը կամավորական այլ զորաջոկատների հետ միասին համարվում էին օրենքից

¹¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբագիր՝ **Ջ. Ս. Կիրակոսյան**, Երևան, «Հայաստան», 1972, էջ 531-537:

¹² **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ 1918-1920 թթ., Երևան, ԵՊՀ, 2011, էջ 36:

¹³ **Ավետիսյան Հ.**, նշվ. աշխ., 253-254:

դուրս: Նա հայության համար կործանարար էր համարում Ռուսաստանից անջատ նրա գոյությունը¹⁴:

1918 թ. հունիսի 5-9-ը Երևանում տեղի ունեցան խոշոր ցույցեր ընդդեմ հաշտության: ՀՀ ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը ստիպված էր հանդես գալ հայտարարությամբ և համոզել ժողովրդին, որ այլ ելք չկար¹⁵:

Այսպիսով, Բաթումի պայմանագրի մասին կարող ենք ասել հետևյալը. 1) Հայաստանը չպետք է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեր Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմական դրության մեջ գտնվող պետությունների (Մնտանտի և ինչպես նաև Ռուսաստանի¹⁶) հետ, որը նշանակում էր միջազգային առումով նրա մեկուսացում: ՀՀ-ի արտաքին (ինչու չէ նաև ներքին) քաղաքականությունը դրվում էր Թուրքիայի վերահսկողության տակ: 2) Թուրքերի պարտադրանքով, ըստ 5-րդ հոդվածի, ՀՀ-ն պետք է զորացրեր իր զինված ուժերը, որոնք Բաթումի պայմանագրով ձևակերպված էին «բանդա»՝ եզրույթով՝ նպատակ ունենալով Անդրանիկի զորամասին և հայ կամավորական ֆիդայական ջոկատներին տալ «հանցագործ», «քրեական», «հակաօրինական» որակավորում, նրանց հայտարարել օրենքից դուրս և ՀՀ-ն թուրքական հարձակման համար թողնել անպաշտպան: Այդ «բանդա» որակավորումն ուներ նաև թաքնված ենթատեքստ, այն է՝ հայ ազգային-ազատագրական-ինքնապաշտպանական պայքարին տալ «անօրինական», իսկ հայ կամավորական, հայդուկային և ֆիդայական ջոկատներին՝ «քրեական հանցագործների» տեսք: 3) Թուրքական կողմն իրավունք ստացավ իր զորքերը փոխադրելու Հայաստանի երկաթգծով, որի համար երկաթուղային բոլոր կայարանները պիտի գտնվեին թուրք ռազմական կոմիսարների հսկողության տակ: Իսկ դա նշանակում էր նաև վերահսկողություն Հայաստանի ոչ միայն հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի, այլև միջազգային առևտրի, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների նկատմամբ: 4) Բաթումի պայմանագրով ՀՀ-ն փաստորեն հրաժարվում էր պահանջատիրությունից, ցեղա-

¹⁴ Կարապետյան Մ., Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, Երևան, «Հանգակ-97», 2003, էջ 240:

¹⁵ Սինոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք բ, Երևան, 1996, էջ 161-165:

¹⁶ 1918-1920 թթ. հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին տե՛ս Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, 1918-1920 թթ., Երևան, ԵՊՀ, 2011:

* Բանդա՝ հանցագործ նպատակներով միավորված մարդկանց խումբ. կողոպտիչների, մարդասպանների և այլ հանցագործությունների համար ստեղծված հրոսակախումբ:

սպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած վնասների ու կորուստների փոխհատուցումից: 5) Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանների որոշմանը վերաբերող համաձայնագիրը պետք է հաղորդվեր Օսմանյան կայսերական կառավարությանը: Դա նշանակում էր Հայաստանի տարածքների հաշվին Թուրքիայի պարտադիր միջամտությամբ Արցախի, Սյունիքի, Շարուր-Ղարալագյազի (Վայոց Ձոր) պատկանելության հարցերի լուծում հոգուտ Ադրբեջանի: Այդ է վկայում նաև պայմանագրի 11-րդ հոդվածը, որով Հայաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր էվակուացնել Բաքվում գտնվող հայկական բոլոր զինված ուժերը: 6) Բաթումի պայմանագրի 6-րդ հոդվածը, որում խոսվում էր ՀՀ-ում բնակվող մահմեդականների կրոնը հարգելու մասին, խիստ միակողմանի էր, քանի որ առկա պայմանագրում չէր խոսվում Օսմանյան կայսրությունում և հատկապես Արևմտյան Հայաստանում ապրող քրիստոնյա հայության դավանաբանական իրավունքները հարգելու մասին, որը կարող էր նշանակել Արևմտյան Հայաստանում ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ բնակչության մնացորդների անտեսում, նրանց նկատմամբ ծուլողական (ասիմիլյացիայի) քաղաքականության և հայ հոգևոր ու նյութական մշակույթի հուշարձանների յուրացման սպառնալիք: 7) Պայմանագրում ոչինչ չէր ասվում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի կրած նյութական կորուստների և, առավել ևս, դրանց հատուցման մասին: Հայաստանն ինքն էր «պարտվող» կողմ և անիրավահավասար պայմանագրում նման հարց առաջ քաշել չէր կարող: Այնուամենայնիվ, ուշադրություն դարձնենք 10-րդ հոդվածին, որտեղ ասվում էր. «Պայմանավորվող կողմերից մեկի տարածքի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականության կամ օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տալ, վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վստահված անձանց միջոցով: Ոչ ոք չի կարող զրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից...»¹⁷: Սա նշանակում էր, որ Արևմտյան Հայաստանից տեղահանված հայությունն իր անշարժ գույքի օգտագործման նկատմամբ պահպանում էր սեփականության իրավունքները, և հայերի նյութական փոխհատուցման հարցը դեռ փակված չէր: 8) Բաթումի պայմանագիրը կնքվել էր ուժի ազդեցության պայմաններում և խախտում էր ինքնորոշման

¹⁷ Ճակատագրական պայմանագրեր (փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ Ազատյան Հ. Գ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1998, էջ 79:

սկզբունքը: Պայմանագրի 14-րդ հոդվածով այն վավերացվելու էր մեկ ամսվա ընթացքում, և վավերացման օրինակները պետք է փոխանակվեին Կ. Պոլսում: Այն գործողության մեջ պետք է դրվեր փաստաթղթերի փոխանակման օրը: Սակայն պայմանագիրը չի վավերացվել պայմանագիրը ստորագրող պետությունների կողմից և ուրեմն չի մտել օրինական ուժի մեջ¹⁸: Բայց, այդ ամենով հանդերձ, Բաթումի պայմանագիրը մի քանի ամսով իր բացասական ազդեցությունը թողեց ՀՀ-ի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքական և տնտեսական կյանքի վրա:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Բաթումի պայմանագիրը փաստորեն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի տրամաբանական շարունակությունն էր: Բարեբախտաբար այդ ստորացուցիչ պայմանագիրը երկար կյանք չունեցավ: Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության պարտությունը և Մուդրոսի զինադադարը հնարավորություն տվին ՀՀ-ին չեղյալ հայտարարել իրեն պարտադրված Բաթումի պայմանագիրը, վերադարձնել Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն և Հայկական հարցը կրկին բարձրացնել միջազգային ատյաններում:

Բանալի բաներ - Բաթումի պայմանագիր, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիր, Հայաստանի Հանրապետություն, Հայկական հարց:

БАТУМСКИЙ МИР И АРМЯНСКИЙ ВОПРОС

ЭДГАР НАВОЯН

Батумское соглашение является логическим продолжением Брестского мирного договора. К счастью, это соглашение имело короткую жизнь. Мудростское перемирие дало Армении возможность вернуть Карс и Ардаган и вновь поднять Армянский вопрос на международной арене.

Ключевые слова – Батумское соглашение, Брестский мир, Армения, Армянский вопрос.

¹⁸ Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2014, էջ 92-93:

TREATY OF BATUM AND THE ARMENIAN QUESTION

EDGAR NAVOYAN

Treaty of Batum is the logical continuation of the Brest-Litovsk peace treaty. This treaty was fortunately soon terminated. The defeat of the Ottoman Empire in the First World War and the armistice of Mudros gave Armenians an opportunity to suspend the treaty of Batum, that they were forced to sign, to recapture Ghars, Ardahan, Surmali and to raise once more the Armenian Question in the international arena.

Key words –Treaty of Batum, continuation of Brest-Litovsk peace treaty, republic of Armenia, the Armenian Question.